

EUROPEAN UNION

Gender Transformation & Empowerment

BUKU EWAKOKORU KARI ANZI MA DRIWALA DRIA NJIZA NI BE

DRIWALA MIVURI VAZU NJIZA NI BE KARI MVARU

Lugbara

2013

BUKU EWAKOKORU KARI ANZI MA DRIWALA DRIA NJIZA NI BE

DRIWALA MIVURI VAZU NJIZA NI BE KARI MVARU

2013

Awa'difo Feza

Amuti okuyi ecipi Uganda si 'UWONET' le 'di awa'difo fe amuti Ataza Lillian Kiwanuka dri, erini ebizu ovule e'yo drile otuta buku Kari anzi ma azita onizu njiza yini pie 'di otuzu. Awania 'dika vini ataza Rita Aciro dri egata fezu otita asiriale ru 'diyi otuzu buku 'di ofuzu.

Ama vini dri eju avasi amuti suru mudu angua 'diyi dri 'European Union' niri dri trai geri okalamvu gamete otuza ni omvele "Democratic, Governance and Accountability Programme" geri aliasi "DGAP" niri pie atita eyini fe robia si dika embata okporu eyini fe "UWONET" niri si.

E'yo otiza bukua ri

Awa'difo Feza.	ii
E'dota	1
Njiza geri onita alearisi.	3
Gamete	5
Okpo awaza gametea ri	5
Okpo driceza niri	5
Okpo azita osizuri	6
Okpo e'yo amazu ri	6
Azita ambu kari ni ri	6
Geri driceza kari niri ma esele Azita osiza be	7
Driceza muke ri ma wurua ala ri	7
Ongulumu o'bi ma aza kopiri, amuti o'duko ecepi 'diyi be	9
Okpo azi ngazu ri.	9
Wurua driceza niri	10
Gamete aku eselea siri.	11
E'yo otiza kpi o'biyini ecozu e'yo kari anzi nile ri atizu	11
Otita kilili ruri.	11
E'yo pamvu o'biza gamete ni ri	13
E'yo pamvu o'biza o'iyibe tualu ri.	14
2.0. Kari mva eco tisu kilili e'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu	
ria ngoni ngoni?	15
Azita siza o'biyi be ri	16
Azita siza o'biyi be ri a'duni ya?	16
Kari mva Uganda ni eco otuta 'diyi ati ngoni ngoni ya?	16

Bageti otuta o'biyi pie ri;	17
Kari anzi Uganda ni 'diyi ecoki ti su Bageti otuta o'biyi pie ria ngoni ngoni?	17
Pamvu gamete ni otuta otuzu 'diyi.	17
Sende ayuza o'biyini 'di ma pamvu andriza; (PETS)	19
Kari anzi Uganda ni 'diyi eco atita fe "PETS" a ngoniru?	20
Eceta azi petss ni Uganda ari	20
Ofisi Gamete mile vuri	20
Kari mva Uganda ni eco amuti IGG ni ri ati ngoniru?	21
Geri e'yo oyuzu o'biyini ri (o'biyima Redio)	21
O'biyi ma redio ni o'biyi ma ava enga ngoni ru?	22
Kari anzi ma geri azi pamvu obizu ri pi azi ma omgbo amazu ri pie	22
Kari anzi ma kokobi ecetani ri – Mundutisi "Citizens Report Card" kaniku (CRCs)	23
CRC ni kari anzi ma atita azi pamvu obizu ri andri ngoniru?	23
E'yo eti liza	24

E'dota

'Ba azi osipi kari mva muke ndeni riru ni yo; Kari azi iesupi e'yo demokrasia both are processes that continue to evolve over a lifetime. Young people must be included from birth. A society that cuts itself off from its lifeline; it is condemned to bleed to death. You are the guardians of that lifeline. Nurture it; develop it; give it strength.

-Kofi Annan, Secretary General, United Nations.

Ovuzu kari mva ni ri ma alea, njiiza o'duza angiri. Le kari anzi ma oniki azi eyini otuta demokrasia ni ria kilili, dika ma vaki vini orodri tisuzu e'yo dricema ni ria indi. 'Ba azi econi 'yo kini kari azini demokrasia ayu kari anzi aleania 'diyi ma atita kokoru ku. De nga atita 'di esuru ku, le kari anji ma esu embata dika ondoa e'doza 'diyi ra. Otuta buku 'dia ri 'ba oti e'yo 'diyi ma azakozu.

Dria dria buku 'di ma out eri 'ba dria ni. Asisile niri, ecozu:

- ➡ Embata fezu kari anji ni dria azi, okpo dika njiza gamete ni ri ma dria e'yo iecipi okpo kari anji ni ri si.
- ➡ Ava kari anji dria ni engazu e'yo driceza niri si.
- ➡ Egata walala fezu onita ndundu ovuzu kari anzi ru ri ma dria.
- ➡ Otuta okporu ni sizu kari anji ni e'yo onizu demokrasia dria, dika geri zizu eyini embata ndundu esuzu eyisi.

Njiza Kari anji niri

E'yo mini 'yeri eco e'da orodri kokoru, te e'yo angiri ri, le mi ma 'ye eri ra.

Mahatma Gandhi, Drile agbatara ni, dika dini dricepi India ri.

E'yo okporu ecopi fepi angu ni zozu ri, eri ti ecita kari anji ni ri i. Ovuzu kari mvani ri ma efi eci I, njiza mini 'duri piki vata, dika inzita mini fe e'yo i ecipi angu ezoza be ria. Le kari anji ma owi ki eyi suru eyini ri ma e'yosi, azi eyini ngari ngazu asialusi ecozu ti ecizu tualu angu ezozu.

Njiza 'duza ma efi:

Njiza 'bani 'duri eri azita 'ba alu alusi e'yo leleri 'yezu kaniku e'yo ogaleri 'yezuku. Njiza 'ba alu alu ni 'duri ni eca geri:

- ➡ **Azita ma vuti obiza si:** 'Ba dria eri azita drilea trotro. Azita otuleri ma vuti 'ba alu alu ni obi ni, dika pamvu ni awaru madala ndu ndu si trotro. Ecetasi; azita oga kari anji ni afa o'biyini 'di ma ezaza te.

- ➡ **Ini driwala mivuri indi.** Kari mva alu alu ma driwala suru erini ma alea etule otita ambu Uganda ni ri ma aleari le. Ani le karimva alu alu ma oni otita driwala 'diyi vuri ra. Ecetasi, driwala onita esuzuri, driwala e'yo mi asia ri ecezu mbgo, driwala e'yo oniza esuzu, driwala kesi lizu 'ba dria opendu koko, azini 'diyi ma alea.
- ➡ **Inzita fezu azi'ba gamete ni ri dri:** Amuti gamete ni 'diyi, azita otile 'diyi pie njiza dika okpo gamete ni ri i. Gamete ni okpo 'di ayu o'biyi ma adriza ocezu ecozu inzita ejizu driceza alea. Eceta si, le kari anzi ma inziki otuta mukungu ni otu jo ago be suru ma paria ri indi.
- ➡ **Mi oni gamete mivuri:** Amuti ndundu gamete niri pi azita karini ri pie. Kari mvaru, le mima oni esele amuti ndundu gamete ni azi ngazu 'diyi azita kari ni 'di pie kilili ru. Ecetasi; esele coza gamete ni wurua na 'diyi (Gamete driceza niri, Gamete azita osipi ri, Gamete e'yo lipi 'diyi pie) azini geri eyini azi ngazu ndundu 'diyi, azita eyini vuti obi 'diyi pie
- ➡ **Isu dri e'yo i'yepi suru ma ale aria indi:** Kari anji ru, le 'ba ma osu dri dika 'bama oni e'yo ndu ndu i 'yepi o'biyi ma eselea surua 'diyi indi, dika gamete aku eselea 'diyi pie. Ecetasi; kari anji ecoki fi okuza mukungu ni, kaniku jo ago ni ria indi. Ecoki vini egata fe 'ba eyini ope drile'ba ru aku eselea ri dri indi.
- ➡ **Isu dri opeta opeza ma alea indi:** Voti 'beza kari mva alu alu niri orodriru 'ba alu alu ma o'duko ecezu kilili geri oceta ni 'diyi otuzu suru si, te geri azini ndu ndu ci, 'bani ecozu eyima o'duko ecezu ovunilu geri voti 'beza siku. Eceta si, paso zu 'ba dricezu, sawa fezu sende be 'ba pasopi ri atizu kaniku amuti agbatara ni miniri atizu, kaniku, lu e'yo onezu kini otuta opeta niri ni otiru azita drilea.
- ➡ **Isuti agbatara alea indi:** Agbatara efi pie 'diyi kai anji ma eselea onita eji ondoa e'yo suru alea 'diyi onizu ecozu e'yo ma asozu e'yo ada dria dika e'yo ojiza efi kokoru 'diyi atrizu te.
- ➡ **Mi esu onita e'yo i yepi aku alea, kari alea dika suru amveleru ria indi.** Le kari mva alu alu ma co bi e'yo i yepi aku eselea siri pima eselea e'yo amveleru ribe indi.
- ➡ **Mi inzi 'ba azi'di ma egata indi.** Kari mava alu alu ma oni geri inzita fezu egata ndu ndu 'diyisi, eyini tro esele cozu ra ti. Eceta si, agata gaza agbatara alea ri ma ovu ecozu esele coza aziri erizu indi.

- ➡ **Mi ma inzi kali aku eselea siri.** Le kari anji ma ‘ye ki ‘yeta otita, dika azita kaniku kali suru alu alu ni atiri si. Ecetasi, ‘Ba ma ‘ye e’yo ‘ba agi ma rua inzita si dika asi anju be
- ➡ **Mi ma oni dika ife inzita afa kari ni ayu ecetaru ‘diyi ni.** Afa kari ni ayu ecetaru ‘diyi ece kini kari alu alu so pa isi dika driwala ini pie. Le di ani kari anji dria ma vaki afa kari ni ayu ecetaru ‘diyi ma efi ci. Eceta ‘diyi ma alea; Bendere Kari ni, Eyo Kari ni pasozuri, ongo kari vuleri, sende afa ndu ndu ‘diyi pie.
- ➡ **Njiza ‘ba alu alu ma dria.** Suru demokrasia avipi ‘diyi ma alea, kari anji alu alu ma njiza eri ‘yeta erini ‘ye ima ngulupisi ri, dika ‘ba eri ma tizi ‘yeta ‘dirisi. Le kari anji ma idri ma ovu eceta kililiru kari anji azi ‘diyi dri geri azi ngazu o’biyini risi, angu ageiteza si kaniku musoro ofeza sawa ‘yeke ri ma alearisi.

Njiza geri onita alearisi

Kala ‘di ma alea, njita ‘dima omgbo le ‘bama ati eri madala dria alea: sukulu drice’ba yi, emba’ba yi, sukulu anji yi tipika dria.

Sukulu drice’ba yi:

- ➡ Otita sukulua ‘diyi oti kilili;
- ➡ kokobi sukulu dricezu kilili ‘diyi otu;
- ➡ geri ecozu ngiri ngiri sukulua ‘diyi atrizu ‘di oti;
- ➡ Aata kilili ruri andri sukulu anji ma eselea tipika be;
- ➡ Otita sukulu niri ma vuti obi;
- ➡ Aata kililiruri andri ezuanji pima eselea agupi anji be.
- ➡ Andri kini, anji driaa eyi aci sukulua ecekokoru – tutuni,
- ➡ ezuanji yini anji acozaru ‘diyi be;
- ➡ Ogu atri aramu nyaza be sukulua

Emb’bayi

- ➡ Ma ovu sukulua sawa dria, dika azi ni erileria ecekokoru.
- ➡ Ma otu l afa dria embata ni ri pie, dika otita embata fezuri pie dria.
- ➡ Ma inzi sukulu anji iki ci
- ➡ Ma mba sukulu anji ma ta e’yo ngiri ngiri nirisi, kaniku ezuanji obizu okposiri si\
- ➡ Ma fe sukulu anji ni ava ecozu e’yo onyiru ‘yezu.
- ➡ Ma inzi sukulu dricepi, dika ‘geri sukulu dricezu ri

- ➡ Ma emba embata kilili
- ➡ Ma mu onita be drile ecozu geri anjini embata fezuri otuzu beni.

Sukulu anji yi

- ➡ Ma feki atita ecozu fezu aata sukulua ri ni ovu anyiru beni
- ➡ Ma fe inzita otuta sukulua rini, dika ma obi otita 'di ma vuti sawa dria
- ➡ Ma ece sukulu drice'ba ni sawa erini ovuzu yorisi
- ➡ Ma obi embata ma vuti, ma de azi 'bani fe eridri sukulua ri dria.
- ➡ Osuta kilili ekile dria sukulu ni ati rile
- ➡ Ma suti e'yo ngiri ngiri ni 'diyi ma alea ku, kani ma oru ageyi iki anje njea njezu i.
- ➡ Ma te afa sukulu ni 'diyi ma ageyi kilili.
- ➡ Ma ayu afa ogalesi ekile taba le, ewa mvuza le kaniku aro onzi 'diyi ma ayuza.
- ➡ Ma na 'ba dria inzitasi, dika ovuzu trotro.

Tipika yi

- ➡ Ma ko anji ma aza azi fele ngazaru akua risi
- ➡ Ma 'baki ava anji ma onita dria
- ➡ Ma esu di otuta sukulua 'diyi atizu ecozu pari onita vuri otuzu bua beni
- ➡ Ma eciki dri drice'ba sukulu ni 'diyi be

Ecozu e'yo nizu kini egata otule agbatara ma aleari ni suru mva alu alu elo zamvua kaniku geri ndundu ci ri ni fe kari anji yi ava 'ba egata eyivuri fezu indi. Ondoa kilili rube, dika ti ecita idri eyini ma alea, kari anji ecoki esele coza angiri eji eyivile angu ezozu ra. Ovuni kini 'ba alu alu ma sopa drice'ba ru ka ku. Kari anji ecoki ti eci geri ndu ndu si. Suru e'yo 'ye pi tualu, dika 'ba dria nepi 'ba aluru 'diyi ma kari anji yi ava 'ba e'yo demokrasia ni 'diyi oyuzu pari cirri ma alea.

Okalamvu mivile gametea ri onizu

E'yo liza kpi ri otiru 'bo, ledi okpo dika inzita fele otita azita aleari ma sopa i paria. - Kofi Annan, Karani ambu, Amuti suru wudri kulua si 'diyi vuri

Suru azi alu driwala pie isini econi azi nga demokrasia ru ku denga 'bani otuta okalamvu ndu ndu e'yo nde andrizuri ku ru 'dini ku. Okalamvu 'diyi 'ba 'du eyi ekile ola ndu ecopi gamete pasopi e'yo adasiri sizu. E'yi kari anjini driwala fe, dika eyinekini gamete ni azi nga asi adasi, dika injita 'ba ada niri be. Eyi ezata efu'ba geri azi tiasi'diyi atri nezu kini 'ba dria ni driwala esu trotro.

E'yo njeria dri gamete ni ndu ndu 'diyi ma dria, le 'ba va kini dri gamete ni 'diyi coki esele kari ndundu ma alea ra. Okponiri, le kari anji ma vaki esele coza 'diyi eyi ma gamete ma azi ngaza ecozu eyini driwala atile azita ambu karini 'di tambazu.

Gamete

Gamete alu alu ma alea, 'ba gamete drilia ri (president), dika 'ba erini opele azi ndu ndu ma drilia 'diyi (minister). 'Ba opele 'diyi okpo eyini azi ngazu 'diyi esu azita otule 'ba azita osile kari ni 'diyi vu, ecozu esele ndundu kari ni 'diyi ma azakozu. 'Ba azindu ndu drilea 'diyi azi nga amuti eyini driceri vusi 'ba azi nga 'ba eyima paa ri be.

Okpo awaza gametea ri

Geri okpo awazu gamete ma esele ndu ndu ria ri ni fe, esele 'diyi pa so eyisi ceni, ecezu kini esele aziri akuni azi esele aziri vuri ku. Geri 'dile ri ni okpo esele eyi ni ayu ri andri kilili. Esele coza 'diyi geri ecozu driceza anyambolo ru 'di ejipi 'di atri, dika edematara ejizu otuta 'diyi ma alea.

Ama eco okpo esele awa 3: Okpo driceza niri; Okpo azita osizuri; azini okpo e'yo lizuri/eyo amazu ri. Okpo esele 'diyi, azi iecipi 'diyi pie 'ba oti eyi azita ambu kari ni ria.

Okpo driceza niri

Okpo driceza niri ma drilea, kari drile i. Esele driceza 'diniri ni otuta kari alea 'di ma dri ce, dika e'yo i ecipi kari anji pie 'di oti.

Esele driceza niri ma azi azini 'diyi:

- ➡ Azita kari niri andrizu, dika otuta aleania 'diyi obizu inzita si
- ➡ Andrizu kini esele gamete ni 3 'diyi azi nga tualu ti ecita si
- ➡ Kari angu ni ri jizu drile
- ➡ Otuta angu ezozu 'diyi otizu, dika eyima vuti obizu
- ➡ Onezu kini azita sile 'diyi ma vuti 'ba obi kilili.
- ➡ Azi'ba ndundu gamete ni, ekile minista yi opezu okpo kari drile ni risi.
- ➡ Pasozu ti ecita kari ni 'di ma paria
- ➡ Otuta wudri kulua 'diyi atizu azita ndu ndu 'diyi pie
- ➡ Asi anzu fezu truta be 'ba ombele aru joa kaniku e'yo ezale 'diyi dri
- ➡ Pasozu kari ma paria 'ba inzile inzi ri ru.
- ➡ Ovuzu marani kari ni ri ma drile.

Okpo azita osizuri

Okpo azita osizuri ni esuzu 'ba opele ope kaniku 'ba o'bi ma mileru aku ambu azita osizu ri ma alea 'diyi. Esele azita otupi 'diyi paso kari anji ma paria egata eyini atizu e'yo eyi esupi 'diyi pie. Azi esele azita otupi 'diyi vuri;

- ➡ Azita yi ma ale nyazu dika atizu
- ➡ E'yo o'biyi ma asisile 'bipi 'diyi atizu dika agei ni tezu
- ➡ Mile cozu azi gamete ni ri ma dria
- ➡ Kalulu bezu gamete ma otita robia ni ri dria
- ➡ Ti ecizu agbatara gbazu, dika e'yo eti ndazu to ecita ejizu suru ma alea.

Okpo e'yo amazu ri

Okpo e'yo amazu ri eri 'ba koti drileari ma dria. Geri e'yo amazu 'diyi kari anji ma driwala agei te. Le ani 'ba koti drilea 'di ma sopa okpo, dika e'yo eyini li 'diyi ma ovu egata kpi risi.

Geri koti a 'diyi otiru 'dini:

1. Koti aku eseale siri
2. Koti e'yo amazu ri
3. Koti ambu ri
4. Koti e'yo libo ri andrizuri
5. Koti kari ni angiri ri

Otuta e'yo lizu 'diyi azi 'diyi nga:

- ➡ Eri inzita azita niri ma tamba, dika panga fe 'ba e'yo ezapi rini
- ➡ Eri ne kini 'ba azita sile azita ambu karini ri mavuti obi 'yeke.
- ➡ Eri ngi ngiri agu ma eseale ri out
- ➡ Eri agei teza fe kari anji ni
- ➡ Eri erita eji kala gamete ni dricezaniri ma eseale azita osipiri be erita ako ka efi ria.

Azita ambu kari ni ri

Azita ambu karini ri ma alea otita ndundu geri otupi driceza niri. Alenia, gamete ma wuruaa, azita gamete ni ayuri, dika geri ecozu kari anji ma agei tezuri. Azita ambu kari niri ati driwala ma alu alu ni. Kari alu alu ma azita angu niri ci, azita nde 'diyi co eseale kari alu alu vusi.

Azita angu niri ma azi a'duni:

- ➡ Gamete ma otuta drile 'diyi e'dazu dika e'yo eyini out 'diyi ecezu mgbo.
- ➡ Wura gamaete ni 'di otuzu

- ➡ Azita ndundu 'diyi otizu gamete ni.
- ➡ Ecozu ovuzu kari anji ni geri gamete ni azi ngazu ri amazu kilili.

Geri driceza kari niri ma esele Azita osiza be

Otuta kala driceza kari nirisi ri ma alea, co esele kala 3 ma alea, te dricepi kari niri 'ba pe opeta 'ba dria ni openirisi. Okpo kari drile niri co esele okpo azita osizuri be ra otile azita kari ni ma alea rile.

Eri orodruru kari anji alu alu ni gamete eyini ma esele onizu kilili dika geri eyini azi ngazu aku eselea si, karisi dika suru amveleru risi woro. Onita 'di ni okpo fe kari anji ni tisuzu azi 'diyi ma alea indi. Gamete ma esele 3 'diyi azi eyini osile azita kari ni 'di ma alea 'diyi driwala fe gamete ni azi ngazu asi alu si. Esele alu alu ni okpo evuri ayu ecozu esele aziri ma okpo andrizu beni. Esele gamete ni 'diyi dria azi nga tualu otuta demokrasia ni 'di otuzu beni.

Driceza kilili ru ri

*.....te ovuzu driwala be, adri kini 'ba lu e'yo 'ba nde piri otru i niku,
te aazu idri inzita fepi drika driwala 'ba aziri niri otupi ri of others.*

-Nelson Mandela, Kari dricepi South Afrika niri

Gamete driceza kilili ruri ma alea, lonyi o'biyini 'di ma ayuza eri e'yo angiri ni, tutu ni ecozu o'bi ma azakozu. Aleania, okpo 'baza angiri ecozu ava gamete ni otuzu kari anji be. Ava okuta ndu ndu suru alea 'diyini 'ba drice'ba ru 'diyi be aku eseleasi ri eco ava amburu fe ojata ndu ejizu eyima eselea angu ezozu geri dria si.

Driceza muke ri ma wurua ala ri

1. E'yo 'ye mgbo ri

E'yo 'yeza ocikokoruri eri geri alu okpo ni drieza muke ri ni. E'yo 'yele 'dileri ma alea, 'ba otuta gamete ni otu 'diyi, afa ndu ndu gamete ni je o'biyi ma paria 'diyi, okuta 'bani azita dria agatara gbazu ri, robia ma esele amaza. E'yo 'diyi dria, le ma ovu mgbo o'biyi ma drilea, dika ma ovu o'bi ma dri pamvua ci, ovuni zizaru kaniku 'yezaru ndi ndi ru ku. E'yo 'ye mgbo ri ni fe 'ba azi nga o'bi ma paria ri aja mgbo ru, ecozu e'dazu 'ba dria ni.

Azi ngale mgbori ni:

- ➡ Fe azi ngale o'biyi ma eselea gamete beri ni ovu asi adasi
- ➡ Azi otule o'biyini ri ni otiru kilili esele dria ma alea.

➡ Okpo fe amuti ndundu sizu ecozu geri anyam'bolo atrizu 'diyi atizu.

*Geri o'duko isuzu ri "O'duko kilili ri kaniku e'yo adari eri idri
demokrasia ni pasozuri".*

Kari anji ka o'duko kilili ri isuku, otuta demokrasia ni ri drijara. Egata azi ngazu geri mgbo risi ri ni tro lezu gamete ma ece e'yo dria geri kpi risi ti, geri o'duko esuzu kaniku e'yo adari esuzu ri ka ovu kpi ku, ka efi ku. Geri o'biyini ecozu o'duko esuzu ri kari anji ma esu e'yo kokobi o'biyi ni 'di, otita opeta dria 'diyi, geri lonyi awazuri, kokobi azita ndu nduyi atizuri e'yo azini 'diyi pie ecozu o'biyini o'duko adari ecezu egata fezu driceza dria e'yo angu ni 'diyi pie.

O'duko eceza ka caku, atita e'yo adasiri esuru ku. 'Ba azi nga'ba gamete ni 'diyi 'ba ope azi ngazu asi adasi, le vini ma ngaki azi nde 'diyi e'yo adarisi. E'yo ada kokoru, e'yo onji eco efu suru alea, ekile otita driceza ni'di'yi oturu kilili ku, kaniku atita o'biyini azi ndu ndu gamete nir'dezu te.

2. Azi nga kilili ri

Otita gamete ni 'diyi o'biyi ma azakozu. Azi ngaza kilili gamete a ri ma efi azakozu ekile aro jo, onita, geri nyaka esuzu ri yi fezu atita robia ni pie e'yo 'diyi ma azakozu. Gamete ni azi ngazu onyiru, le azi niri ma pamvu 'ba andri sawa driasu.

3. Driceza azita pala ri

Driceza azita pala ri le 'ba dria ma ovu driwala be trotro azita ma drilea. Le 'ba ma bi 'ba azi, 'ba ma ombe 'ba kaniku 'ba lie'yo 'ba azi ma dria ku te trai geri otuta kotia risi ka. 'Ba azi alu azita drilea ni yo. Ovuzu geri azita tambapi kilili ri pie, le esele azita tambapi ri ma sopa ceni; ovuni gamete dricepi ri ma pala ku, dika ovuni esele azita osipiri ma pala ku. Le e'yo liza dria ma ovu mgbo, asi onzi ma ovu aleania yo, dika ma fe o'biyini drileba kesi amvizu indi.

4. Adriza ecetaruri

Adriza ecetaruri ma alea, 'ba 'ba alu alu ma e'yo 'yeza andri, adriza 'bani ece 'ba idria ri dika egata azi ngazuri. O'bi driceza kililiruri le kini, azi'ba gamete ni kari anji be adriza ecetaru 'diyi e'da, inzita fe e'yo 'ba dria bipi risi dika azita karini ri ma vuti obi. Eri orodriru fezu 'ba azi nga'ba o'biyini ri ni otita otile adriza kilili ru ri andrizu ri zavu azi eyivule ri ma tia. Adriza ecele 'diyi ma azi; Azingaza e'yo adasi, azi nga ekile otita ni lele rile, e'yo adari ngazu i, asi adari e'dazu azitia i.

Ongulumu o'bi ma aza kopiri, amuti o'duko ecepi 'diyi be

Ongulumu azakoza fepi 'diyi amuti ndu ndu azi ngapi atita gamete ni kokoru 'diyi, 'ba amuti nde 'diyi sipi 'diyi eyi owipi azakoza fepi 'diyi kaniku ola pie amvesi 'diyi. Ongulumu 'diyi amuti ndu ndu 'diyi ati ecozu e'yo 'yezu o'duko alusi kari anzi ma driwala tambazu. Ongulumu 'diyi otita ndu ndu aku eseleasi atile azi tre ngazu asisile eyinirisi. Eyi vini paso gamete ma eselea amuti agbatara ni 'diyi pima eselea kari anzi be.

'Ba osisia osi pi'diyi ongulumu 'diyi be ekile oco angu tambapi 'diyi le. 'Ba osisia osipi 'diyi gamete ma okpo andri, dika eyi vini okpo fe kari anzi ni geri agbatara gbazuri si. 'Ba osisia ni 'diyi fe e'yo azi ngazu kpi 'diyi oturu, fezu gamete ma azi ngaza ni ovu kilili.

Okpo azi ngazu ri

Okpo azi ngazu ri eri enga amuti driceza ni azita ndu ndu ma drilea 'diyi vu. Okpo 'diyi amuti 'diyi ni geri otule eyini azi ngazu ri e'da. Driwala ecozu okpo e'yo dricezu ri ama zu dika okpo 'ba azi ma dria kaniku e'yo azi ma dria ri ni enga alenia. 'Ba okpo dria 'diyi eyima okpo ayu e'yo ndu nduyi amazu, dika 'ba azini 'diyi ma idria. Le azita ma vuti obiza, e'yo ni 'diyi be ma ovu vazaru ma dria si.

Kari anzi ecoki atita fe 'ba drice 'ba ru 'diyini ngoni ngoni?

1. Atita fezu okuza ndu ndu otuta otuzu ria robia otiza be.
2. Atita fezu okuta kari anzi ni ria. Okuta 'diyi eco ovu otuta gamete ni, kaniku ongulumu atita fepi o'biyini ri. Okuta 'dileria, kari anzi ecoki eyima egata fe e'yo ndu ndu 'diyisi 'dika ecoki gamete ma ti eri e'yo nde ria coti.
3. Amuti e'yo oruzuri: Kari anzi kaki e'yo eyini le out 'diyi ama 'bo, ecoki fe eyima drice'ba yi ai e'yo 'diyi ma pa 'bazu okuta eyini ndu ndu 'dia, ecozu ojata ejizu.
4. Tisuzu opeta alea: Kari anzi ecoki geri opeta aleasi tisu voti okuza 'ba eyini le perini opeta eleasi ra.
5. Egata osizasi. 'Di eco i yekari anzi kaki ega kini 'ba eyima dricepi 'diyi orukini e'yo eyivule 'diyi ku ria. Ecoki e'yo 'di 'ye geri waraga osita si, 'ba osisia osipi'diyisi, simu ogbata si azini geri azi ndu ndu 'diyisi.
6. Ti okuza kari anzi nirisi: 'Di ni i 'ye deri ti eciza kari anzi ma eselea drice'ba be yo. Kari anzi eyi ti ecita eyini ri ayu ava ako eyini ri ecezu drice'ba be, geri eyini eco ayu ecozu e'yo 'diyi atizu 'diyi;

Wurua driceza niri

Driceza eri njiza be sawa 'ba ni pari azi ngazu o'biyini ri 'duzu risi. 'Ba eyi 'dile azita ma pamvu o'bi kaki 'ba azita nde tambapi ri ni inzita f era ria. Ecozu ovuzu inzitaru, le adriza azini 'diyi ma ovu 'ba pamvua indi, ekile;

- ⇒ Ovuzu be: Le driceba ma ovuki esuzaru ewakokoru
- ⇒ E'yo eceza: Le e'yo ifupi drice'ba ma tia ri ma ovu kpi, dika ecezaru geri kilili si.
- ⇒ Azingazu geri o'di si: Ma ovu geri o'di be egata fezu azi ndu ndu 'diyi ngazu dika ti ecita ejizu
- ⇒ Ma ovu ava feza be: Ma ovu asi azi ni ri be angiri ecozu ava fezu 'ba azi 'diyini eyima azi ngazu beni.
- ⇒ Azi ngaza kpi ri: Le drice'ba ma eco otuta kpi 'diyi oti o'bi ma azakozu
- ⇒ E'yo amazu opendu kokoru: Drice'ba ma ovu opendu kokoru dika e'yo ada be 'yeza eyini dria ma alea.
- ⇒ Ecozu pasozu eyima 'yeta dria: Drice'ba alu alu ma sopa 'yeta ivuri ma dria agata kokoru.
- ⇒ Azi ngaza e'yo adasi: tPasozu atita e'yo adani ri ma dria ecozu adriza suru ni ri tambazu.
- ⇒ Ti ecita ejizu: Ecozu suru okuzu tualu ti eciza si.

Mi ma ora mi dria kini o'bi ma kalafe were egata be okpo, ava kari ni ri be ri ecoki ojata eji angu dria ku 'dini ku. Eh, eri geri ci ecopi ra ri i. Margret Mead, Kari mva Amerika a, onita 'anthropology' ni la pi ri.

O'du azini si, adi ma alea, eri andra atizaru kini egata feza suru ma dria ri, 'ba kalafe dria were 'diyi eco ki 'duni ra. Ewu 'dos, e'yo 'di oja i ra. Ati ni ru ku, 'ba were ni egata fezu e'yo i ecipi o'bi be risi. Geri o'biyini o'duko ndu ndu 'diyi esuzu ri si, 'ba tre ecoki agata ga e'yo i ecipi idri eyini ri be risi.

Ewu andru ri ma alea, suru 'ba ava ti eciza o'biyini azi ngazu ri dria. Suru ka ti su egata feza alea madala driceza ni ndu ndu 'diyi ma alea ku, asisile agu niri nga ovu ombazaru. Suru ka aita fe e'yo driceza kari ma alea ria ra, eri eceta kililuru geri demokrasia ni azi ngazu ri ece.

Gamete aku eselea siri

Driceza aku eselea siri ece kini, okpo driceza niri ‘ba oja engazu ‘bua, ‘ba eri omvi o’bi ma alea. ‘Di ece kini, okpo eri o’biyi ma dria. Kari anzi ecoki ti su idri angu niri ma alea kilili gamete o’biyi ma dria Uganda le ri ma alea. Gamete aku eselea siri ma ava angiri ri nezu kini, esele azini ndu ndu ‘diyi ‘ba awa ecozu nezu kini e’yo o’biyini ri ma andri geri kilili ruri si. Gamete ‘dile ri ni drileba ecozu egata fezu aku eselea siri eji o’biyi ma eselea ogogo. Eri drileba fe kari anzi ni eyima egata fezu angu ezoza dria. Eri ti ecita eji ‘ba drice’ba ru ‘diyi ma eselea kari anzi be.

Gamete aku eselea siri ni:

- ➡ Kari anzi ma o’duko idri eyima okpo be: tKari anzi eco ki eyima egata fe driceba dri geri eyini egata fazuri si.
- ➡ Azi ngaza kilili ruri eji: Geri kari anzi ni ti ecizuri si, dika aata o’biyini ri ni fe azi ngaza ni aci onyiru.
- ➡ Ti ecita: Geri kari anzi ni ti ecizu eyima eselea gamete beri si ecozu e’yo o’biyini ‘diyi ma aza kozu.
- ➡ E’yo ‘yeza mgbo ruri: Eceta ecezu ozi kokoru e’yo o’biyini ri amaria sawa ndu ndu ria.
- ➡ Ovuzu ‘ba e’yo ada beri: Ecozu pasozu e’yo ada si azi ngazu asi alu si o’bi ma eselea.

E’YO OTIZA KPI O’BIYINI ECOZU E’YO KARI ANZI NILE RI ATIZU

Otita kilili ruri

Otita ‘diyi eco ovu azita ‘ba drice’ba ru ‘diyini e’yo eyini ‘ye ri ma dria pa sozu o’bi drilea. “Ba okpo ‘di be ‘diyi ‘ba drice ‘ba agbatara si ‘diyi, ‘ba lonyi ma drile ru ‘diyi dika ‘ba okpo nderi ayu ‘ba geri ndu ndu si ‘diyi¹.

Ovuzu ‘ba azi nga pi mgbo pamvu kilili si ‘di, ece kini, azi ngazu suru be, dika amuti ndu ndu gamete ni ‘diyi be ecozu azi gamete niri otuzu aga onzi ozizu o’bi ma milea. Atriza azi ngazu pamvu kili siri ni leri, e’yo njeza mgbo ri i, e’yo eceza kilili dika e’yo ‘yeri ma ngu ngu atizu kilili².

1 Carmen Malena, Reiner Forster Janmejay Singh. "Social Accountability; An Introduction to the Concept and Emerging Practice". World Bank Social Development Paper No. 76 December 2004 at page 2.

2 Social Accountability in the Public Sector. A Conceptual Discussion and Learning Module 2005. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank 1818 H Street, N.W. Washington, D.C. 20433, U.S.A.

Azita ambu demokrasia ni ri le kini, kari anzi ma okpo ci azi gamete ni ngari ma pamvu obizu, dika eyo iecipi azi ndeberi andrizu kilili ru, amuti gamete ni 'diyi ma njiza vini ci e'yo 'diyi otizu, dika ecezu mgbo ru³.

Azita kari ni sile 1995 ece otuta kari ni ria kini⁴:

- i. Angu azi ngazu suru ma paria 'diyi nga ovu ayuzaru o'bi dria si.
- ii. 'Ba dria obale pari azi ni, kaniku driceza alea 'diyi nga azi 'dile ri nga o'biyi dri, dika o'bi ma pala.
- iii. Geri ci azita pala 'diyi 'ba nga ayu nezu kini, e'yo anyambolo ni 'diyi 'ba oyu, dika atri angu azi ngazu 'dia dria te. E'yo azi pari ayuzu anyambolo ni 'di suru anzi ma ati ku.

E'yo nisi, azi'ba gamete ni 'diyi, e'yo dria eyini 'ye azi tia 'diyi, eyi nga ovu andrizaaru o'biyi ma milea geri 'yeta vurisi, dika azi ngaza si⁵. Ifini kini, le ma ngaki azi 'diyi pamvu azita vurisi, ovuni eyima okpo ayuzu azi pari be asisile eyima ngulupi niri si ku, te azi ngazu o'biyini asi alu si, dika ava be⁶.

Azita sile 'di ma alea ece kini, le vini kari anzi ma ovu ki azi ngaza kilili ru be ecozu orodri esuzu eyima ngulupini, anzi eyivuri ni dika suru Uganda ni ri be dria⁷. Azita 'di amvi vini okporu kini kari mva eri njiza be e'yo anyambolo ni afa o'biyini ri ezaza be ri ogazu⁸.

E'yo pamvu andriza o'bi alea ri ma efi kini; O'biyi ti eci nezu kini geri azi ngazu 'diyi, e'yo suru ni be otiru kilili. Efini, le kari anzi dria ma su ti e'yo alu alu i ecipi pamvu andriza azi'ba ndu ndu 'diyi vu si dria. E'yo 'di eci i, e'yo eceza driwala kari anzi ni 'di be, dika ti eciza ojata ejizu surua ri be⁹.

Geri azi alu okpo kari anzi ni ecozu anyambolo atrizu dika tisuzu angu ezoza aleari eri nezu kini azi ngale 'diyi ma pamvu 'ba obi kpi dika robia ayule 'diyi 'ba oti kilili¹⁰.

3 Supra at page 2

4 XXVI. Accountability.

5 Behn, Robert (2001). Rethinking Democratic Accountability.

6 Carmen et al at page 3.

7 Duties of a Citizen; National Objectives and Directive Principles of State Policy XXIX.

8 Article 17 1995 Constitution of the Republic of Uganda.

9 Scaling up Social Accountability in World Bank Operations. <https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:5YVYbOmOz7sJ:siteresources.worldbank.org/EXTSOCIALDEVELOPMENT/Resources/244362-193949504055>

10 Participation and Civic Engagement: World Bank 2011, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALDEVELOPMENT/EXTPCENG/0,,contentMDK:20509424~menuPK:1278120~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:410306,00.html> AS AT 26th August 2012.

Wudri kurua woro, ‘ba dria ati ra kini e’yo kari anzi ni tisuzu angu ezoza alea ri orodriru azi ngaza otuzu.

E’yo ‘yoza kini “Mi ai driceza kilili ru ri” – mundutisi (DFGG) ma efi kini, kari anzi eyi, ongulumu atita fepi o’biyini ‘diyi pie, amuti ndu ndu azi ngapi gamete ni ku ‘diyi pie, azi gamete ni ma pamvu obi fezu ma otuki azi ekile o’biyini leri le¹¹.

E’yo ma pamvu obiza suru pie ri ida i ekile nyafe azi orodri pie ecole a’di ‘dizu driceza otuzu dika azi obiyini ri otuzu. Oku drio ria, e’yo pamvu amaze ‘di tutu ni engazu ‘ba gwara vu esizu ele, kaniku lonyi ei vu ecozu azi ma pamvu adrizu.

- ➡ Sawa dria, ‘diri nga azi kilili ku, ani, otuta ndu ejizu, azi pmavu andriza suru pie ri fe ‘di okpo kari anzi ni ecozu azi pamvu andrizu ceni. Te, le e’yo otuzu kilili, dririma eri ma geri ma ovu mgbo:
- ➡ Le kari anzi ma esu o’duko ada e’yo eyini le oni ri dria; azi ndu ndu ‘diyi pie.
- ➡ Le ma kari anzima ecoki o’duko eyini esuri ayu ‘yeta azi ‘yezu ecozu e’yo nde ma pamvu andrizu kilili beni.

Atita driceta muke niri ma alea e’yo angiri ri, kari anzi eyi e’yo drile otita ‘diyi ma alea ri. ‘Di ma alea, le e’yo o’duko esuza, o’duko ‘diyi ma efi eceza dika eri ma awaza ‘ba dria si ri ma ovu kari anzi ma dria geri driasi.

DFGG le okpo fe ongulumu gamete ma pala ku ‘diyi dri, ‘ba osisia osipiri, ‘ba aku eselea si’diyi ‘ba ocema cenia ‘iyi be gamete ma pamvu andrizu kilili ecozu azi onyiru ngazu angu ni zozu. Geri DFGG ni azi ngazu ri eco e’do gamete si, kaniku kari anzi ma pala. E’yo aleania ri enga egata ‘ba le pi ‘diyivu, tutuni engazu andraleru tuzu ‘bua.

Ugandani kari azi ‘diyile eco geri oti azi ngaza o’biyini ri andrizu ra.

E’yo pamvu o’biza gamete ni ri

Geri e’yo pamvu o’bizu gamete ni ‘diyi alea le ru, ‘ba eyi omve geri vaa leri e’yo pamvu o’bizu ‘diyi¹², eyi ma esele:

1. Geri agbatara ni ri; ‘Di ma esele geri otuta azita kari ni risi, ekile okpo awata esele gamete ni ria, azi amuti paliamentia ri ni nga ri pie.

11 Scaling up Social Accountability in World Bank Operations. 2009. <https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:5YVYb0mOz7sJ:siteresources.worldbank.org/EXTSOCIALDEVELOPMENT/ Resources/244362-193949504055>

12 Schedler et al. 1999

2. Geri azita sende tambazu ri sizuri; 'Diya efi esele sende ma ayuta andrizu risi, kokobi sende ma esele osizuri onezu risi dika azi amuti sende andri'ba ri ni nga risi;
3. Geri amuti ndu ndu 'diya ma esele andrizu risi; 'Diya me esele azita osile risi, geri azi ngazu kili ri ma otuza si ekile amuti gamete ni ria, geri azi o'duko ecezu 'ba gwara ni ri otuzu, adriza anzi ngazu amuti o'biyini 'di ma alea risi, azita azi'ba gametea 'diya ni o'biri pie;
4. Geri azita ma vuti o'bizuri si, Ekile, anyambolo atriza le trai geri polisi vuri si, kaniku amuti azi gamete ni andripiri vusi¹³.

E'yo pamvu o'biza o'iyibe tualu ri

Geri azi si, 'ba e'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ri ayu; 'dia, ba e'yopamvu o'biza iecipi tiecizaa 'ba alu alu ni ri be ri ayu i. Kari anzi alu alu, kaniku ongulumu o'biyi ma aza kopi 'diya ti eci tualu e'yo ma pamvu andrizu kaniku azi ma omgo onezu kalafe sende niri pie.

E'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ri ma alea, geri eyi ndu dnu ecozu kari anzi ni ondoa fepi zita zizu gamete ma tia, lezu 'yeta gamete ni ri andrizu, ecozu fezu gamete ni ovuzu kilili¹⁴.

Kari anzi kaki ti su e'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ri ma alea indi, tro geri egata fezurisi ka ti, kaniku geri azi ngaza andrizu ri si, kaniku otuta bageti ni ri atizurisi, eyima egata ni nga ca gamete vu ra ecozu geri azitaa sizu 'diya amazu dika azi gamete ni 'diya otuzu beni¹⁵.

Azi ngale 'bori ece kini, e'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ri eco geri driceza ni ri otu ra, azi gamete ni nga o'biyini ri ma ongbo idri dika o'biyini okpo fe pasozo tualu.

Geri e'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ri ni pasozo ri eyi; o'duko ada ri esuza ni, o'duko nderi ma ale nyazu dika eri vazu kilili, o'duko 'di ecezu 'ba dria ni, o'bi eyi oruzu e'yo nde atizu azini gamete esele e'yo nderi drilea 'diya oruzu ojata ejizu beni¹⁶.

13 Goetz and Gaventa, 2001

14 Jha, C, Prasai S, Hobley M and Bennet, L(2009) " Citizen Mobilization in Nepal: Building on Nepal's tradition of social Mobilization to make local Governance more inclusive and accountable" Unpublished project report, May.

15 Watkins, F(2007). "Poverty Priorities in Nepal 2007" Unpublished paper.

16 Carmen Malena, Reiner Forster Janmejey Singh. "Social Accountability; An Introduction to the Concept and Emerging Practice". World Bank Social Development Paper No. 76 December 2004. at page 2

E'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ri ma esele azi ni 'diyi ma omve, e'yo amvele ru 'diyi kaniku geri e'yo pamvu obizu bua si 'diyi.

Geri 'diyi e'yo ndu ndu kari anzi ni eco 'ye, o'bi yi pie, ongulumu ndu ndu 'diyi pie ecozu azi'ba gamete ni 'diyi ma pamvu andrizu¹⁷.

Drio risi, 'diyi ndra ovu 'yeta kari anzi ndu ndu 'diyi ni ongulumu ndu ndu 'diyi be ekile dria ni, ngiri giri ejizu, onotaaa be, civil osisia osizu gamete dria, kaniku e'yo 'dile 'diyi tozu kotia¹⁸.

Eli aga pi 'diyi ma alea, geri 'diyi ojakiru egata o'di be ecozu fezu kini e'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu 'diyi ma otuta kongolo dika 'ba e'yo ni 'diyi 'du gamete be mbgo ru.

Suru demokrasia ayu pi 'diyi ma alea, atita angiri ci kari anzi ma esele 'ba eyi atipi gamete ma pala 'diyi be. E'yo pasopi angiri demokrasia ni ri kini;

Kari mva alu alu ma "driwala ci" ecozu gamete ma ti zizu azi erima pamvua ri andrizu, dika azi'ba gamete ma palaa diyi ma dria njiza ci e'yo 'ba ni zi 'diyi ma omvita fezu dika wurua ni ecezu geri kpi ri si.

2.0. KARI MVA ECO TISU KILILI E'YO PAMVU O'BIZA O'BIYI BE TUALU RIA NGONI NGONI?

E'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ri ma eselea 'yeta eyi ndu ndu. Dika geri kari anzi, o'bi, 'ba osisia osipi 'diyi, ongulumu atita fepi 'diyi ni eco ayu azi ma pamvu andrizu dika zita zizu azi'ba ma tiaa 'diyi ci.

E'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu 'diyi ma alea, ongulumu atita ati pi 'diyi o'duku esu bageti gamete ni out ri dria, sende ayuza dria, azi ngale sende ndesiri dria, dika kokobi sende ayuza ecepi ri andri¹⁹. E'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ma alea, 'ba kari anzi ni o'duko ece eyima driwala dria dika geri gamete ni azi ngazu kari anzi ni ri dria ecozu fezu kari anzi ni ti suzu angu ezoza alea beni. Pa ale angiri, o'duko 'dini mvi 'ba azi nde nga'ba 'diyi vu ogogo, kaniku gamete dri. E'yo pamvu o'biza o'biyi be tualu ri ni tutu ni e'yo o'bini le ni ri ecozu azi pamvu andriza otuzu dika ti ecita ejizu o'biyi ma eselea gamete be, dika azi'ba yi be²⁰.

17 ibid at page 3

18 ibid

19 ibid

20 Bjorkman and Svensson, 2008. Power to the People: Evidence from a Randomized Field Experiment on Community-Based Monitoring in Uganda. World Bank Policy Research Working Paper 4268.

‘Diyi ma esele ekile, azita siza o’biyi be ri, sende ayuza pamvu o’biza o’bi eselea ri, bageti otuza o’byi be ri dika azi ngaza o’bi alea ri be²¹.

Azita siza o’biyi be ri

Azita siza o’biyi be ri a’duni ya?

Egata o’biyini tisuzu indi ri, ‘ba egata driceza niri ni elo raa ‘diyi ma ovuki sawa egata nde amazu ri ma alea indi.

Uganda a, gamete ma esele dria, e’doki kari anzi ma atita otu geri azita sizuri si dika egata diceza ni ria ‘bo.

Gamete aku eselea si ri ma palaa, ‘ba o’biyi ma tisuzi indi ri ayu, public geri otuta e’yo ‘yele ‘diyi ni.

Kari mva Uganda ni eco otuta ‘diyi ati ngoni ngoni ya?

Azita gamete aku eselea siri ma alea²², Amuti council ni district alu alu siri, ikile pari ambu ndeni driceza niri le, eri angu nde ma alea okpo be azita sizu dika azi ngazu gamete ma paria.

Drice’ba district a ‘diyi azi nga council ma palaa. Ani eri eyima azi egata fezu geri o’biyi ma dricezurisi, dika fezu council ma ti dri egata ‘diyi ma dria. Eri vini eyima azi nezu kini otuta gamete ni ‘diyi aci ekile otule rile²³.

Mukungu a, kaniku calu alu alu asi, drice’ba aleania ‘diyi azi gamete ni aku eseleasi ‘diyi andri. ‘Ba ripi amuti ‘di ma alea ri yi vini atita fe geri e’yo ni acizu gamete ma eselea district be, jo ago be, mukungu be ri oti ku eseleasi²⁴. Eyi ma azi vini azi otule ‘diyi andrizu, azakoza nyiri nyiri gamete ni fe, kaniku ongulumu gamete ma palaa ku ‘diyi ni fe’diyi andrizu indi vini o’duko ni ecezu ‘ba gwara orule ru ‘diyi dri;

Kari mva calu alu alua, kaniku joago alua ma eciti bili ei calua ri be kaniku mukungu be ecozu agbatara gbazu e’yo angu ni ri dria. E’yo ‘dile ri njeria, le drice’ba ma ele e’yo eima eselea sawa dria ecozu o’duko kilili ri esuzu dika e’yo adari omvi zu o’biyi dri beni.

Drice’ba mukungua kaniku joagoa ‘diyi eco o’duko ‘diyi esu okuta o’biyini aku eselea ria, ecozu o’duko ‘dile ri ecezu driceba oruleru ‘diyini idrizu gamete ni beni.

21 Scaling up Social Accountability supra

22 ibid.

23 Section 9(1) Cap 243

24 Section 17(a) and (b) Cap 243

Memba paliamant ni ri eco vini ocoko ndu ndu o'biyi esu pi 'diyi oti engazu ivile paria, ecozu azakora ndazu beni. 'Di ni le, ma ovu 'ba erivule constituensia ri be sawa dria, kaniku eco okuta omve aku eselea si ocoko 'diyi vazu kilili.

Memba paliamentia ri eco vini okutaa council ni ria o'duko 'dile ri esuzu. Kari anzi ecoki eyima egata fe e'yo azi iecipi driceza be risi memba paliamentia ri dri.

Bageti otuta o'biyi pie ri;

Kari anzi ki atita fe sawa ndundu bageti otuzu ria, e'dozu egata fezu bageti dria, kpere bageti ma pamvu andri ria. Bageti otuta o'biyi pie ri eco ovu orodri ru sende o'biyini ri ma ayuta ecezu mbgo. Kari anzi aku eselea si 'diyi egata fe bageti distriktia kaniku jo agoa ria.

Kari anzi Uganda ni 'diyi ecoki ti su Bageti otuta o'biyi pie ria ngoni ngoni?

Bageti gamete andraleru 'diri otuta ecezu gamete nde le sende ayu ngoni ru sende nde ma bile alu alu vusi.

Gamete andraleru 'diyi ma okpo ci bageti otuzu dika sende awazu 'bile nia eyima egarile, te le eyima bageti ma e'da e'yo o'biyini le ri, dika e'yo o'biyini ega eri orodriru ndeni ri, ecele otita kari ni ndulu ria, dika bageti ambu ria indi²⁵.

Kalafe azi otuta distrikt siri le okuta 'bama otu calu alu alu aleasi bili ei calu ndevuri be, karani amuti angu ezozu ri be, azi 'ba azi nga 'ba aku eselea si 'diyi be.

Okuta 'di ma alea, le o'biyi ma eceki eyima egata eyini eokori, ekile dria ni; yi gaza le, sukulu suza le kaniku jo sizu emba'ba ni.

PAMVU GAMETE NI OTUTA OTUZU 'DIYI

E'doza ni: Otuta ma efi ecezu; 'dia, 'ba otuta drileruri ni otuta 'diyi ma efi ece geri kililirusi, eyima ma ecita otuta angu sizu ri be. Irizuri: Otuta nde ma ada ri ma ru 'dazu/dika e'yo 'ba aleania ri ni le ri otizu kilili

- ➡ Geri ndu ndu ecozu e'yo otile 'diyi ma azakozu
- ➡ Otita nde ma asisile amazu
- ➡ O'bizu geri ecozu asisile 'diyi omvizuri amazu

25 Section 49 Cap 243

➡ Otita nde ri 'bazu padria

Nazuri: Otuta 'di ma ale nyaza dika opeta niri Otuta 'dia, 'ba e'yo angiri ndeni 'diyi oti ecozu lonyi azi nderi ngazu ri otizu. Otuta 'diyi 'ba ale ni ya otita angu ezozu distriktia risi, dika lonyi ma omgbo vusi.

'Ba nga otita 'diyi ama nezu kini ecoki azi nga ewule ewule ra.

Suzuri: Otita 'diyi ma otuta; E'yo angiri 'diyi ma ndu 'ba nda, e'yo aleania 'diyi 'ba oti koko bi azakoza aizuri ru.

Towi zuri: Otita 'diyi ma pamvu amazu; E'yo otita 'diyi amazu geri azi ma omgbo vusi, orodri erini eji o'bi ma eselea risi kaniku sende ayuza si, ecozu asisile otita nderi niri omvizura. Alenia, 'ba asisile otita nderi niri ama asisile kansul niri pie ecozu e'yo kari ni oti okokele ru 'diyi esuzu.

Ecita esele ndu ndu ecopi asisile angiri ri atizu 'di amazu, 'ba egata ndundu otita nde 'di atipi ri yi ama dika otita nde ri eco ray a ri andrizu indi.

Azia zuri: Otita nderi ma yeza/bageti otita: Esele 'dima alea, 'ba geri otile ndu ndu 'diyi out ecozu fezi otuta 'diyi e'do sawa 'yeke ria, dika eri oko sawa ni ria.

Aziri ri: Otuta 'di ma pamvu antriza: 'Di ma alea, 'ba o'duko ci iecipi otuta nderi beri tra, agbatara gba drinia, dika esele ni ya otuta angiri ri be ecozi azi ma ongbo amazu kilili. Azi ngari ma pamvu o'biza kilili iecipi otita nderi be ri, geri afa ayuzuri, azi ndu ndu pala nia 'diyi be ecozu azakoza fezu o'biyi dri. E'yo 'diyi ma esele;

➡ Robia ma pamvu vuti obiza ni (Sende ayuza ma esele coza otuta bagetia ri be) ekile 'bani ayu rile.

➡ Eyo ma pamvu vuti obiza o'duvusi (afa ayuza andriza ma esele azi ngaza ma omgbo be), sawa ni otile ri vusi

➡ Azi ma orodri andriza agaleruri. 'Di sawa azi nderi ngazu risi, azi nderi amazu eco asisile otuta nderi niri ati kilili ray a ri, ecozu egata o'di fezu otuta nderia beni.

➡ Azi pamvu asizuri amaria: 'Di ni 'yeru otuta nderi ma otita ka deri 'bo ria.

➡ Azi pamvu otita drieari amazu; 'Di ni 'yeru deri otuta 'diyi deru dria bo

➡ Azi ma orodri andrizu: 'Dia, 'ba geri otuta otule ri ni orodri ejizu o'biyini ri andri esele asisile nivurisi.

E'yo dri: Eri orodriru tu kari anzi ni tisuzu otuta gamete ni otile ria indi nezu kini egata eyivu ri ni fi otuta nderi ma alea indi.

Kari anzi ecoki tisu ngoni ngoni?

- ⇒ Ovuzu okuta o'biyini aku eselea siri ma alea indi
- ⇒ Ovuzu azi ngaza otita gamete ni ria indi, dika azi ngale ri ma pamvu andrizu sawa dria
- ⇒ O'duko ecezu gamete ma esele ndu ndu 'diyi dri e'yo 'bani esu 'diyi si. Gamete andraleruria²⁶, geri amuti bageti ni ri ni ayu bageti otuzu ri, ti eciza ongulumu atita fe'ba 'diyi pie dria.

Mukungu a, e'yo calu alu alu ni leri, 'ba oti idrizu joago dri. Jo agoa, amuti e'yo kongolo 'diyi amapi ri ni e'yo okpo okpo 'diyi ya, sende kalafe vusi, dika otita ongulumu azi'diyi vuri pie, bageti otuzu.

Kansul ni di dri ti, dika sende ma esele co ekile otule ri le, kokobi 'diyi di omuru dria ovuzu otuta angu ezozu distriktia ri ru.

Le kari mva alu alu ma 'ba asisile muzu okuta otuta 'diyi niria ecekokoru calu alu alua, ecozu ani tisu otita angu eyivuri ezozu beni.

Le vini kari anzi alu alu ma 'baki ava zita zizu otuta azi'diyi ecera a'die'yosia ri, kaniku egata azi out'bo 'diyi ece a'die'yosia ri.

Gamete ecoki vini ti eci ongulumu azi'diyibe embata fezu o'biyi dri, dika o'biyioruzu ecozu egata fezu otuta anguezozu ria beni; embata fezu 'ba azi nga'ba aku eselea siri ni azi ma okpo idri zu, kaniku atita fezu otuta angu ezozu 'diyini²⁷.

Sende ayuza o'biyini 'di ma pamvu andriza; (PETS)

'Di geri o'duko esuzu onita aleari, o'duko 'diyi 'ba tra gamete ma esele ndu ndu 'dia ekile aku esele siria, kaniku azi esele ndu ndu 'dia²⁸.

Otuta 'di ma alea, 'ba o'duko tra ecozu egata 'ba azi gamete ni ri ma orodri esupi 'diyi vusi. Geri 'di 'ba esu eri orodriru agberi eri pari 'bani sende ayuzu ra ri e'da, dika 'bani sende ayuzu kuri ece indi.

Azita gamete ni driceza aku eselea siri ma dria ria ece kini, bili ei distriktia ri ni nga azi'ba ma pamvu andri kansul ma paria, dika gamete ma paria indi. Eri nga vini azi gamete ni ri ma pamvu andri, otuta ndu ndu 'diyi ma vuti obi.

26 Local Government Budget Committee; "General Guide to the Local Government Budget Process for District & LLG Councillors, NGOs, CBOs & Civil Society".

27 Jennifer Rietbergen-McCracken: Participatory Development Planning, http://pgexchange.org/index.php?option=com_content&view=article&id=156&Itemid=151 as at 20th August 2012.

28 Communication for Governance and Accountability Program: Case Study Public Expenditure Tracking Surveys (PETS) in Uganda. <http://www.scribd.com/doc/28259854/Case-Study-Public-Expenditure-Tracking-System-PETS-in-Uganda-Case>

Te kani, 'bili ei distiktia ri eco azakoza esu engazu kari anzivu aku eseleasi ra, ekile ecele andra 'dile:

Kari anzi Uganda ni 'diyi eco atita fe "PETS" a ngoniru?

ECETA AZI PETSS NI UGANDA ARI²⁹

E'YO NIRI

Eli 1990's e'yo efu andra esele coza otita bageti ma eselea sende ayule onita alea risi ra. O'duko efupi ri kini anzi ma kalafe fi'ba praimari a ri tuku, deri esu, gamete idri sende omgbo onita ni ri ra.

E'yo efupi "PETS" e'dozu eli 1991 kpere 1995, sukulu gamete ma palaa 250 aleari ece kini kalafe lu mudri drini na, turu dria (13%) sende gamete ni feri ma aleari ca sukulu 'diyivu ni. Sende joloko kali aro drinia aziri, turu alu dria (87%) 'ba ayu e'yo iecipi sukulu be kunia kaniku, 'ba nya te.

ONITA ALEANIA RI

Embata "PETS" Uganda ari ece kini, o'duko adari esuzu engazu 'ba osisia ni 'diyivu, eri fe kari anzi eco tisu e'yo driceza ni ria indi.

Kari anzi onita be dika e'yo ada beri ezozu ri ma drilea, le amuti osisia osipi 'diyima ovu vini geri kari anzi ni ecozu eyima o'duko e'dazu driceza alea ri. Eh, te vini ada, "PETS" ma e'yosi, sukulu azi e'doki onora, eji ani ajata geri 'bani azita vuti o'bizuri ra.

Ofisi Gamete mile vuri

Geri azi ecozu o'biyima tisuza azi pamvu andrizu ri, azi ofisi 'ba gamete mile ru ri i

'Ba gamete mile ru ri, eri azi 'ba gamete ni azi ngapi gamete ma eselea o'biyi be ri i. Uganda a, azi 'diri, amuti gamete ma azi andripi omvele³⁰ "Inspector General of Government", kaniku IGG ni ngani.

Amuti IGG vuri eri amuti otule azita karini ria ria, azi ndu ndu otile ri ma alea, azi erivuri ma azi eri anyambolo ogazu³¹, dika okpo azi ngazu gamete ni ri awuzu asisile ndusi ku ecozu ani e'yo 'yeta muke edrezu dika e'yo ada

29

30 <http://www.thefreedictionary.com/>

31 Article 225 1995 Constitution of the Republic of Uganda.

esuzu azi gamete ni ma alea beni. Uganda a, thane major functions of the Inspectorate of Government include;

- ⇒ Playing the role of IGG vule azi angiri `diyi;
- ⇒ Anyambolo atrizu,
- ⇒ Azita driceza andrizu ri vuti obizu dika
- ⇒ Embata fezu o`biyini.

IGG ni vini onota esu engazu o`biyivu, dika onota anyabgolo dria ri ma ndu nda `ba azi nga`ba gamete ni `diyi ma rua, kankiku o`biyi ma rua indi. Ofisi `diri ma okpo ci, e`y `dile `diyi tozu koti ambu anyabgolo ma e`yo andripi ria.

Okpo IGG niri drice`ba esele ofisi `diyi si; esele azi gamete ni azi ngapi, kaniku azakoza fepi o`biyini ria, amuti sile gamete ma palaa azi ngapi ceni `dia, gamete ma dri kari drile ma palaa ria³², amuti azitaa osipi ria, kotia, amuti polisi niria, amuti aru niria, sukulu gamete ni ati `diyi, amuti marani ni Uganda a ri, gamete esele were `diyi kaniku amuti ci sile azita pala `diyi, kaniku amuti gamete ma palaa ci robia esupi o`biyi ma paria ri.

Kari mva Uganda ni eco amuti IGG ni ri ati ngoniru?

O`biyi namba alusi atita fepi ecozu anyambolo atrizu ri. `Ba cirri eco onota si ofisi IGG ni ri vura. Ofisi `di ni nga onota `di tamba kilili, ecekokoru, dika `ba ofisi nderi ma drileru ri ni nga okpo `du e`yo nderisi ni³³.

Drile IGG ni ri ma okpo ci onota ci ri ma ndu ovazu, dika e`yo nderi `duzu okpo inisi ndi ndi ru, dika nezu kini o`duko ci ecapi ivuri funi amve badakaru ku e`yo nde ma vuti ndaria³⁴.

Drile IGG ni ma okpo ci e`yon du ovazu, `ba azini `diyi ayuzu The Inspectorate shall have power to investigate, cause investigation, arres`yo leri ovazu, `ba bizu, `ba jizu kotia kesi ci `bani torisi tutuni ka ovu anyambolo ni, kaniku okpo azi tia ri ayuzu kilili ku ria.

Geri e`yo oyuzu o`biyini ri (o`biyima Redio)

O`biyima redio `diri pari o`bi dria ni eco eyima o`duko ecezua ri, ecozu ava `bazu azi gamete ni ria, o`duko ecezu onita feza be e`yo `yezaru ri dria, ekile gamete ma bageti otuzu, otita otizu gamete ni, e`yo otile `diyi ma ale nyazu nezu kini e`yo `diyi dria ma pamvu obizaru kilili³⁵.

32 IGG Act 2002

33 Section 24(1) Inspectorate of Government Act.

34 Section 21 IG Act.

35 Johanna Martinsson (2009) The Role of Media Literacy in the Governance Reform Agenda

Esele coza ni geri oku drio ri beri, geri o`biyini e`yo oyuzuri, redio o`biyima e`yo oyupiri ni otuta oti ecozu fezu `ba dria ni o`duko `diyi esuni, ecetani kini, `ba kara kara ni nga o`duko `diyi esuni, eyima aje were, eyi fe `ba o`biyi ma egata esu e`yo nderi dria coti, dika eco vini ti cirri ayu e`yo `diyi idrizu ra³⁶.

O`biyi ma redio ni o`biyi ma ava engu ngoni ru?

A`diko e`yo `di ecezu: Yi ma cuma ofele oko `diyi, Kampala ma angu agaleru ria (Makerere III and Kisenyi III).

*E`yo oniza o`biyi ma dria o`biyini `yele atita CIDI pini Water
Aid beri ece kini:*

- ➡ `Ba alio ru `diyi yi ofe siling 100 ma eselea 200 bido alu alu vusi, `diri ma aje pa alesi 3 kaniku 5 aga yi ma aje ada `ba mali pie `diyini oferi te.
- ➡ Yi ma aje, dika geri yi ma aje otizuri ewaru dika ovuni `yeke `baa a`ba taunia aleasi alioru `diyini ku.
- ➡ `Ba azi y awa`ba `diyi ombe geri sawa yi esuzuri ra, fe ani sawa yi kozuri ni ovu candi ru ma onju`ba azi si oru andra ri dri.
- ➡ `Ba azi `diyi (yi oji`ba grisi `diyi, kaniku yi ozipi eyivule akua ri) eyi yi ma aje otu aga aje okalamvu yi vulei ni otiri.
- ➡ Pari azi`dia yi yo, `ba iki ani lu yi a`di ayu yi kozu i.

Sawa `bani o`duko `diyi ecezu risi, ocoko `diyi ma azi `ba ece drile `ba Kampala a ripini amuti yi awapi National Water and Sewerage Cooperation (NWSC) dri indi.

KARI ANZI MA GERI AZI PAMVU OBIZU RI PI AZI MA OMGBO AMAZU RI PIE

Sawa agbatara `di gbazu redio a risi, NWSC ti dri e`yo `diyi `yezu ecekokoru:

- ➡ Yi ma geri angiri ri zizu kpere angu `ba alioru `diyini aaria e`dozu eli 2009.
- ➡ Cuma yini ofele okori awazu 19 pari `diyi ma alea.
- ➡ `Bili ei Kampala angu agale ru ria ri owi i Cuma yi kozuri osuzu 14.
- ➡ NWSC pe azi`ba alu ecozu yi ma ocoko andrizu kisenyi III azini Makerere II, simu namba be ecozu o`duko yini `diyi esuzu mbele ru, o`biyi ma aza kozu beni.
- ➡ Otuta redio aleasi `diyi ca amuti ndu ndu ma bia, ne ani amuti ekile

GTZ le, JICA le, Concern le azini AMREF le `diyi efi azakoza fezu `ba alioru `diyini geri yi ma pari ozizurisi dika yi edezasi.

Kari anzi ma kokobi ecetani ri – Mundutisi “Citizens Report Card” kaniku (CRCs)

`Diyi geri e`yo onizu o`biyi vusi ecozu o`duko ecezu geri azi `yele o`biyini ri ni acizuri onizu. Agberi o`duko `diyi ma tratasi, geri CRC ni `di ni eceta fe azi`ba yidri, `ba eyini azako ri ma egata dria ecozu azi eyini ngari otuzu beni

Eyi geri onyiru ri fepi kari anzi ni ecozu gamete ni o`duko ecezu azi ngaza pamvu dria ri, dika vini ecozu egata fezu geri azi otuzu risi indi.

CRC ni kari anzi ma atita azi pamvu obizu ri andri ngoniru?

Eceta niri: Onita `rld yele amve geri o`biyini e`yo ma pamvu o`biza amazu ri; geri alia si QJE (2009)

Kari anzi ma kokobi ecetani ri `ba azi nga`ba amuti sendeni wudrikulua (World Bank) `yeki angu onita ni Stockholm University be. Eyima rua indi, ongulumu azi nga`ba aku eseleasi `diyi 18, amuti gamete ni alata niri pie.

Otita kari anzi ma kokobi ecetani ri

`Ba azakoza le`ba aro joa `diyi; `Ba azi nga`ba ongulumu `diyi ma alea `diyi awa koko bi `diyi.

O`duko kokobi `di ma aleari efu e`yo gwara `bani le otura `diyi ma dria; `diyi ma aleanc; aro ayuza, azi ndu ndu aroa `diyi, sende ofele `diyi, esele coza ni arojo azi `diyi be.

Okuta o`biyini ri`ba `ye o`du eri, alenia `ba 150 omve engazu calu ndu ndu ma alea aro jo ma ageia.

Okuta `di ma alea, `ba emba`baru `diyi feki o`duko azo`ba ma driwala dria, azita ndu ndu `diyi be.

Asisile niri, o`duko ecezu, te vini `ba oruzu ecozu egata kilili fezu azi ngaza aro joa ri idrizu beni, dika ecozu azi ngaza `di ma pamvu andrizu.

Emba`ba otiki agenda eyivuri ma pamvu geri zita ozizurisi, dika e`yo njeza e`yon du ndu dria ekile e`yo pamvu o`biza, kaniku alata aku eselea siri ma dria.

Ba alata ma agei tepi 'diyi

Okuta `ba azingapi aro joa ri ni: `Du o`du alu, alenia, azi`ba woro emuki indi.

- ⇒ Emba`ba ayuki kokobi eceta ni `di e`yo eyini njeri ma esele cozu e`yo o`biyi ni njeri be.
- ⇒ Okuta `di fe azi`ba yini drileba o`duko eyini esu `di ma pamvu amvizu azi eyini nga aro joa ri ne, dika esele ni cozu azi angu azi ria ri be.
- ⇒ Okuta `di eci `ba opele o`bi eselea aro jo agei `diyi azi`ba aro joa `diyi be.
- ⇒ Otita otile okuta o`biyini risi, e`yo njeza o`biyi be ri pie, dika okuta `ba azi nga`ba aro joa `diyi be, `ba `di otuki ti ondoa o`di fezu ecozu azi kilili ngazu dika atita muke fezu o`biyi dri. Otita `di ma alea, ece; e`yo leleri ngo i, `ba `ye aleana a`duni, a`di ma `ye `yetaniri ni, o`biyinga azi pamvu andri ngonni ru.

Ofuza niri

- ⇒ Otuta kilili geri aro esuzurisi. Otita `diyi ma vuti `ba obi kalafe ndu ndu eceta ru `diyisi, geri aro fezurisi dika azi`ba ma adriza si
- ⇒ Adriza azi`ba aroa ri vuri ma otuza.
- ⇒ Sawa `ba azoru ri ni tezuri: Esele ndu ndu ma alea, sawa `bani ayu aro joa ri eri sawa iri took.
- ⇒ Sawa `di otu i engazu sawa 2 dakika 20 dribe pari aziria.
- ⇒ Sawa azi`ba ni ovuzu yori. Esele ndu ndu ma alea, sawa azi`ba ni ovuzu yo ri otu i ra.
- ⇒ O`duko eceza. O`bi aro joa ma ageia `diyi esuki e`yo oni azi ndu ndu aro joa `diyima dria e`yo ele eyima eselea `disi.

E`yo eti liza

Kari anzi ma tisuta dika ti eciza eri e`yo orodriru ni ecozu angu ezoza ejizu dika suru ni tuzu woro. Ovuzu kari mvani ri ma alea driwala ci, te vini njiza ni eki indi. Ecozu driwala `diyi ayuzu kilili, le vini njiza ni `ba `du indi.

Ondoa, inzita dika dri eciza idri o`bi dria ni ria ri, eri lonyi ni `ba alu alu ni eco fe suru ivuri ni kari be dria azi ngazu tualu.

“This document has been produced with the financial assistance of the European Union through Democratic Governance and Accountability Programme (DGAP). The contents of this document are the sole responsibility of Uganda Women’s Network (UWONET) and can under no circumstances be regarded as reflecting the position of the European Union.”

Contact

Executive Director
Uganda Women’s Network
Plot 198, Old Kira Road, Ntinda

Minister’s Village,
P.O.Box 27991, Kampala
E-mail: info@uwonet.or.ug
Web: www.uwonet.or.ug

This has been made possible with the support from
European Union